

лодом тисячоліть овіяні, повільні, статуарні утвори Есхіла, Софокла, та й пристраснішого Евріпіда, про які мені старанно товмачили в не закінчених мною класах гімназії. Світ людства ширився переді мною в усій своїй незмірній просторині, в усьому своєму нескінченному часі. Театр став важливим чинником у зростанні й збагаченні духовно незрілої, провінційно обмеженої особистості. Я хоча й читав Софокла, силуючись не нудитись і співпереживати, але тільки завдяки Курбасові відчув його живе і діюче могуття. Трохи інакше склались мої переживання після того, коли я побачив Курбаса в ролі шотландського злочинного володаря. Образ прадавнього шукача влади, водночас і нещадно жорстокого і внутрішньо невпевненого, набув у трактуванні Курбаса характеру, знаного людям двадцятих років. Навіть мені, юнакові, хоч і наївному, але не сліпому ж свідкові перипетій громадянської війни, виднілися на плечах середньовічного шотландця царські еполети білогвардійських генералів і чорні шлики націоналістичних отаманів. Я їх бачив у їхніх діях в не раз розгромленій, скропленій кров'ю, пограбованій Умані. І я ненавидів їх. Трагедія старої Шотландії кинула свій похмурий відсвіт на події, пережиті в сучасності, ставши не просто — хоч і напруженими, хоч і пристрасними — картинами чужої минувшини, а торкалася ще не переболілих ран сьогодення, вражала, хвилювала, зміцнювала в серці відразу до зловісних тіней часу і давнього і недавнього.

Вистава «Макбета», показана Курбасом ще в серпні в Білій Церкві, а десь у жовтні повторена в Умані, була для історії нашого театру подією небувалою. Адже досіль твори Шекспіра ніколи не звучали зі сцени українською мовою. Та й вистава була не повторенням тогочасних шекспірівських спектаклів з їхнім напруженим декламуванням, перебільшеною жестикуляцією, утрируванням поз, горлодерством пристрасних вигуків, загроз, клятв і прокльонів. Курбас поставив Шекспіра просто і строго — в темних,

зроблених із пофарбованих дешевих тканин, завісах, в одязі, пошитому з того невибагливого матеріалу, з таким простим засобом позначення зміни місця дії, як листи фанери, що спускалися з колосників. На них було написано: «Табір біля Форресу», або «Інвернес. Замок Макбета», або «Замкові ворота»,—і так при кожній зміні місця дії. Глибоко відчуваючи і розуміючи високий дух Шекспірових трагедій, розмах і силу емоцій, що сповнювали душі його героїв, Курбас, однак, не давав акторам перегравати, втрачати міру, порушувати загальний стриманий тон вистави. Та й сам, граючи заголовну роль, не вдавався до надмірностей. Він не потребував цього, щоб розкрити перед глядачем, таким тоді театрално недосвідченим, малокультурним, часто неписьменним, глибину і велич Шекспірових утворів.

Ким я був тоді, коли побачив Курбаса в темному камзолі чи в королівській киреї Макбета? Провінційним юнаком, який і не розумів того значення, яке мало для історії українського театру видовище, розгортване переді мною на холодній, рипучій, убогій сцені уманського театру-цирку. З ким я міг порівняти гру Курбаса? Тільки згодом, згадуючи й обдумуючи свої враження від Курбасового трактування цього складного, мінливого й водночас у своїх пристрастях затятого образу, я збагнув висоту і тактовність акторської майстерності Курбаса. Він не стиснув і не скоротив емоційного розмаху Шекспірового злочинного героя, але ні в чому не було пересади,—ані в олживих прикиданнях, ні в прихованих терзаннях, ані в одвертих лиходійствах, ані в розпачливих зухвальствах шотландського тана, а потім і недовгочасного короля. Курбас в цій ролі яскраво виявив багатогранність свого таланту. Як визначити його межі? Великий актор в Умані часом виступав у колісах звичному для нього амплу героя-коханця, як-от у п'єсі М. Гальбе «Молодість». Робив це неохоче, рідко, змушений різними обставинами. Більш охоче — може, для

поліпшення власного настрою? — вибігав на сцену блазнем Леоном у «Горі брехунові». З віддачею всіх сил перевтілювався в трагічні образи Едіпа, Макбета, Гонти, і тоді не тільки цілителиві, а й неуків ставало ясно, якого могутнього трагіка має український театр в особі всебічно обдарованого керівника «Кийдрамте».

Я був таким неуком, захопленим, беззастережним поклонником театру, особливо того першого, побаченого в своєму житті, великого, розумного, багатобарвного театру, яким був «Кийдрамте». Для мене найбільшою в моєму тодішньому житті втіхою стало — ще і ще раз, неуситимо — бачити, як розсувається обшарпана, латана, зацерована завіса міського театру і переді мною з'яє порожнечкою напівтемна сцена. За кулісами торохкоче й гримить лист бляхи — гуркіт грому. Короткі вмикання електрики проливають п'ятому, імітуючи спалахи блискавиць. З п'ятому з'являються три мани, три постаті — вбрані в лахміття, замащені відразливим гримом, віщі відьми. Як не намагалися актриси вдавати з себе старезних, зарослих пасмами сивого волосся потвор, але молодість і грація Валентини Чистякової, Рити Нещадименко, Віри Онацької все-таки видніла в різних рухах, в згорблених постанях зловісних чаклунок.

Залунала навмисне прискорена й загострена мелодія маршу гномів з другої сьютки Гріга. Відьми починали химерний, корчійний, вихилястий танець. Звучали їхні примушено захриплі голоси:

Перша відьма

Коли ж нам знов злетітись всім?
У дощ, у блискавки чи в грім?

Друга відьма

Як стихне шура-бура зла,
Цей битву вигра, той програ.

Третя відьма

Сонце буде ще тоді світити...
Макбет зустрінеться тут нам...

Відьми зникали в імлі. Гуркоти грому вщухли. На сцену виходив король, оточений почетом. Відігравши своє, актори просто, кинувши зображати збуджених битвою середньовічних лицарів, звичайною ходою втомлених людей ішли зі сцени. Переді мною знов темніла пустка, і знов три потвори починали своє шалене кружляння і наспівування. Раптом загримів барабан. Тоді виходив Макбет у супроводі Банко (грав В. Василько). Їх оточувало розтанцьоване коло відьом. Приголомшено і визивно допитувався в них про свою долю Макбет.

Я заплющую очі. З найстаріших верств свого мозку я відобуваю спогади про те, як вражалась, хвилювалась і багатіла моя душа від цих перших зустрічей з високим мистецтвом. Без них мені сірим і марним здавалось не тільки життя, а й кожен вечір. А постійно ходити до театру було неможливо. Крім усіляких інших, ще й з причин матеріальних.

Щоб одвідувати театр бодай раз-два на тиждень, переді мною і Стьопою завше виникала проблема — не дертися ж на крутий дах озії, небезпечний, бо слизький від осінніх дощів, не красти ж шибок із жалюгідних яток поночілого базару, щоб мати гроші на два квитки (до чого ми одного разу таки вдалися). Було б скрутно і безнадійно, якби ми не знайшли, на своє щастя, мецената — доброзичливого рудого Менделя, сина театрального сторожа. Їхня родина мешкала в двох маленьких холодних конурах, входили до яких треба ззаду театру. Мендель пропускав нас, за що Степан частенько приносив йому торбинку яблук, струшених з дерев свого чи й сусідського саду. Ми по черзі мали допомагати Менделеві тягнути ливну, що розсувала завісу. Тоді ми стояли за лаштунками і могли бачити улюблених ар-

тистів зовсім зблизька, в їхньому закулісному побуті, тоді дуже нужденному, виснажливому, напівголодному. Ми бачили, як Курбас, обережно, щоб не відклеїлася Макбетова борода, на ходу жував яблуко, закусуючи окрайцем хліба, як Чистякова на сіре лахміття шекспірівської відьми накидала якусь кофтинку, щоб затулитися від холоду осені, що продирався крізь всі шпарини будинку. Людина у військовій формі, яка зі своїм переносним мольбертиком тулилася за сценою, чи в проході, чи в котрійсь з акторських убиралень, завзято дмухала на пальці: тримати олівець або перо для туші на тій холоднечі важко. Пальці дубіли.

Ми знали, що художник — комісар зі штабу дивізії, але ми не знали, що він земляк і друг Курбаса, учень паризької художньої школи, митець, знаний вже на західноукраїнських землях, звідки він, переслідуваний за свої революційні переконання, 1920 року переїхав на Радянську Україну. Яків Струхманчук. Добровольцем вступив до Червоної Армії, працював у політуправлінні 45-ї дивізії. В Умані зустрівся зі знайомим ще в Галичині Лесем. Часто писав у худюсінській уманській газеті «Вісті ревкому Уманщини» статті і рецензії на вистави «Кийдрамте». В рецензіях гучно говорив про свій захват і пошану до новаторського таланту Курбаса. Заходив за куліси і малював портрети акторів. Вціліли, певне, не всі; збережені стали окрасою театрального музею так само, як ескізи курбасівців, мальовані того ж року відомим поетом-більшовиком Іваном Куликом. Він, учасник боїв з білополяками, відвідав свою рідну Умань якраз під час гастролей «Кийдрамте». Поет мав і здібності художника. Разом із зарисовками Струхманчука ескізи Кулика є цінними пам'ятками важливих часів історії українського радянського театру.

Отже — осінь 1921 року. Струхманчук, скинувши довгополу шинелю, вглядася в обличчя змерзлих акторів і рисував, розтираючи посинілі пальці. Осінь глибока й глибока. Скоро стане неможливо акторам грати, а глядачам